

Видовий склад і чисельність хом'якових у степових заповідниках південного сходу України

Валентина Марочкіна

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Донецьк)¹

MAROCHKINA, V. Species composition and abundance of cricetids in the steppe reserves of south-eastern Ukraine. — The article presents information about the family Cricetidae in the steppe reserves located in south-eastern Ukraine within Donetsk and Luhansk oblasts, including data on the species composition and the population sizes. The study also sheds light on the limitations of individual species in their biotopes and identifies differences in rodent population density between areas subject to different economic regimes. The author suggests that periodic mowing and grazing may have a negative impact on the population sizes. It was established that cricetids make up the majority of all rodents in the diet of the short-eared owl.

Передмова від упорядників

Хом'якові (Cricetidae) — родина ряду гризунів, які були одним з основних об'єктів досліджень Валентини Марочкіної під час її навчання в Донецькому державному університеті (1982–1987). Дослідниця вивчала дрібних ссавців на теренах заповідних ділянок Донеччини та Луганщини. Матеріали цих досліджень, як і матеріали багатьох досліджень наших науковців того часу, нерідко «публікувалися» у малодоступних форматах — як депоновані рукописи або у вигляді препринтів, зокрема й з матеріалами конференцій, як це сталося й у випадку з однією зі статей В. Марочкіної про гризунів родини хом'якових на заповідних територіях сходу України.

У поточній редакції статті зроблено її переклад українською мовою на основі однойменної публікації у препринті з матеріалами семінару «Хомьяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение» [Марочкина 1987]. До тексту додано резюме, передмову, рубрикацію статті, розділ «порівняння видів», примітки і джерела. Автор перекладу — Денис Лазарєв, іншого — редактор видання. Цінність статті полягає в тому, що в ній вперше для заповідників сходу України наведено відомості про рівні чисельності й біотопний розподіл видів хом'якових, у т. ч. із порівнянням об'єктів на заповідних ділянках та прилеглих агроценозах.

---

¹ На час написання рукопису — Донецький державний університет. Докладніше про дослідницю див. у статті, присвяченій її пам'яті [Агрязков & Тимошенко 2022].

Вступ

З метою вивчення видового складу та чисельності хом'якових у степових заповідниках сходу України у літні місяці 1985–1986 рр. проведено дослідження чотирьох степових заповідних територій: двох філій Луганського заповідника — «Стрільцівський степ» та «Провальський степ» (Міловський та Свердловський райони Луганської обл.), а також двох філій Українського степового заповідника — «Хомутовський степ» та «Кам'яні могили» (Новоазовський та Володарський райони Донецької обл.).

Матеріали та методика

Відлови проводили в різних біотопах на території заповідників та на прилеглих ділянках пастками Геро, які виставлялися з інтервалом 5 м по 50 штук у лінію на одну добу. Крім того, у «Стрільцівському степу» та «Провальському степу» в основних біотопах закладено відповідно 5 і 2 стаціонарні 50-метрові канавки з 5 ловчими конусами, які працювали протягом чотирьох діб. Усього відпрацьовано 4650 пастко-діб (п.д.) та 440 конусо-діб (к.д.).

Використані також результати аналізу 152 пелеток сови вухатої, зібраних у липні-серпні поблизу заповідника «Стрільцівський степ».

Дані, отримані в результаті дослідження степових ділянок, що відрізняються режимом господарського користування (абсолютно заповідний степ і періодично косимий степ на заповідній території, ділянки з помірним та інтенсивним випасом поза заповідниками, поля сільськогосподарських культур), дозволили уточнити видовий склад, біотопну приуроченість і відносну чисельність хом'якових.

Результати та обговорення

*Хом'ячок сірий*¹ (*Cricetulus migratorius* Pall.) присутній у відловах 1986 р. у всіх чотирьох заповідниках (у 1985 р. не траплявся).

Значну кількість особин здобуто на сільськогосподарських угіддях, що межують з територією «Стрільцівського степу», де відносна чисельність виду склала 6,0 ос. на 100 п.д. та 6,2 ос. на 100 к.д. На ділянках сільськогосподарських культур, що межують із заповідниками «Кам'яні могили» та «Хомутовський степ», відносна чисельність цих гризунів становила, відповідно, 2,0 та 4,0 ос. на 100 п.д. На такій же ділянці біля «Провальського степу» — 0,5 ос. на 100 п.д.

У абсолютно заповідному степу сірий хом'ячок відловлений пастками лише у «Кам'яних могилах», де його відносна чисельність склала 0,4 ос. на 100 п.д. При відлові конусами у «Стрільцівському степу» відносна чисельність цього виду на ділянці абсолютно заповідного степу (АЗС) склала

¹ При перекладі українські назви ссавців подано за оглядом «Таксономія і номенклатура ссавців України» [Загороднюк & Ємельянов 2012].

1,2 ос. на 100 к.д., на ділянці, що періодично викошується — 3,7 ос., а на ділянці з помірним випасом — 6,2 ос. У «Провальському степу» відносна чисельність хом'ячка на ділянці заповідника, що періодично викошується, досягла 5 ос. на 100 к.д.

Порівняння середньої відносної чисельності виду у всіх досліджуваних заповідниках дозволило встановити, що найбільш численний хом'ячок сірий у «Стрільцівському степу» (0,9 ос. на 100 п.д., що склало 50 % від усіх зловлених хом'якових і 20 % від загальної кількості добутих гризунів), Дещо нижча його чисельність у заповідниках «Хомутовський степ» (0,4; 66,6 % і 2,9%) і «Кам'яні могили» (0,3; 20,0 % і 2,6 %). Найбільш низька відносна чисельність хом'ячка в «Провальському степу» (0,06; 8,0 % та 1,2 %).

У харчуванні вухатої сови хом'ячок сірий займає значне місце (28,1 % від загальної кількості гризунів).

Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.) відзначений нами лише на території заповідника «Стрільцівський степ». У серпні 1985 р. два самці зловлені в абсолютно заповідному степу, де відносна чисельність виду склала 4,0 ос. на 100 п.д. У травні 1986 р. відносна чисельність цих гризунів на такій же ділянці дорівнювала 1,2 ос. на 100 к.д. (у пастки тварини не потрапляли).

Спрокатка степова (*Lagurus lagurus* Pall.) відома за одним екз.¹, знайденим 1986 р. на околицях заповідника «Стрільцівський степ» у гнізді вухатої сови.

Полівка лучна (*Microtus levis* Miller) у всіх заповідниках була присутня у виловах 1986 р. і не відзначена 1985 р. При обліках пастками відносна чисельність виду на абсолютно заповідних ділянках у «Стрільцівському степу» становила 4,0 ос. на 100 п.д., у «Провальському степу» та «Кам'яних могилах» — 3,0 та 0,8 ос. на 100 п.д., відповідно. У «Хомутовському степу» полівок на абсолютно заповідній ділянці відловити не вдалося.

На періодично викошуваних ділянках відносна чисельність у «Стрільцівському степу» і «Провальському степу» становила, відповідно, 0,6 і 0,4 ос. на 100 п.д., 8,7 і 10,0 ос. на 100 к.д. У «Провальському степу» в лісосмугах біля ділянок, що періодично викошуються, які є стаціями переживання, відносна чисельність полівок досягла 2,0 особин на 100 п.д. Поблизу заповідника «Стрільцівський степ» на полях сільськогосподарських культур відносна кількість полівок становила 1,2 ос. на 100 к.д. Така ж чисельність відзначена при вилові конусами на ділянці з помірним випасом, а при відлові пастками на цій ділянці відносна чисельність полівок склала 0,5 ос. на 100 п.д. На прибережних ділянках невеликих постійних і тимчасових водойм на території заповідників «Кам'яні могили» та «Хомутовський степ» відносна чисельність полівок становила, відповідно, 4,0 та 2,0 особи на 100 п.д.

¹ Наведений зразок наявний в колекції Національного науково-природничого музею: Стрільцівський степ: n = 1, 12.06.1986 (leg. Марочкіна, ННПМ: [Кондратенко *et al.* 2003]).

Середня відносна чисельність полівки лучної виявилася найбільшою в заповіднику «Кам'яні могили» (1,2 особин на 100 п.д., що склало 80 % від усіх зловлених хом'якових і 10,4% від загальної кількості добутих гризунів), дещо нижчою її чисельність є у «Стрільцівському степу» (відповідно 0,9; 50 % та 20 %) та «Провальському степу» (0,2; 33,3 % і 1,4 %).

При аналізі пелеток вухатої сови встановлено, що полівка лучна в раціоні цього хижака є одним з основних компонентів (38,6 % від всіх гризунів).

Порівняння видів

Узагальнені дані щодо рівнів чисельності видів хом'якових на заповідних ділянках сходу України представлено в таблиці. Рівномірно і стабільно присутнім на усіх ділянках є хом'ячок сірий, при тому від ще більш звичайний на суміжних сільгоспугіддях (від 0,5 до 6,0 ос. на 100 п.д.). Друге місце посідає полівка лучна, проте для цього виду характерні значні зміни чисельності популяцій залежно від біотопу і року (в цілому чисельність вища на АЗС). Хом'як і строкатка зустрічаються вкрай рідко, в обох випадках мова про облікованих поодиноких особин (1–2 особини)¹.

Заповідні території суттєво відрізняються за числом виявлених видів: найповнішим є видовий склад хом'якових у «Стрільцівському степу» (4 види), найбіднішим за видовим складом є «Хомутовський степ» (1 вид).

Таблиця 1. Зведені дані про загальні півні чисельності хом'якових на заповідних ділянках сходу України (перший рядок — загалом в заповіднику, другий — на АЗС)

Ділянка	<i>Cricetulus migratorius</i>	<i>Cricetus cricetus</i>	<i>Lagurus lagurus</i>	<i>Microtus levis</i>
Кам'яні могили	0,3 ос. на 100 п.д. 0,4 ос. на 100 п.д.	— —	— —	1,2 ос. на 100 п.д. 0,8 ос. на 100 п.д.
Стрільцівський степ	0,9 ос. на 100 п.д. —	— 2,6 ос. на 100 к.д.	+ —	0,9 ос. на 100 п.д. 4,0 ос. на 100 п.д.
Провальський степ	0,1 ос. на 100 п.д. —	— —	— —	0,2 ос. на 100 п.д. 3,0 ос. на 100 п.д.
Хомутовський степ	0,4 ос. на 100 п.д. —	— —	— —	—* —
Пелетки сов	28,1 % від всіх гризунів	—	1 екз. (у гнізді сов)	38,6 % від всіх гризунів

* Вид присутній в цьому заповіднику, проте не на степу (включно з АЗС), а на прибережних ділянках невеликих постійних і тимчасових водойм.

¹ Описаний колегою стан угруповань хом'якових є показовим і надалі зміненим: ще є, проте вкрай рідкісні строкатка і хом'як, хом'ячок є домінантом або судомінантом в усіх типах лучно-степових угруповань і суміжних агроценозів, нориця руда ое не проникла в степову зону (у «Стрільцівському степу» її відмічено вперше лише 1993 р.).— *Прим. ред.*

Висновки

Проведені дослідження дозволили виявити у степових заповідниках південного сходу України 4 види хом'якових: хом'як звичайний, хом'ячок сірий, полівка лучна, строкатка степова. У «Стрільцівському степу» виявлені всі виявлені види, у «Провальському степу», «Хомутовському степу» та «Кам'яних могилах» відловлено хом'ячка сірого і полівку лучну.

Найбільш висока відносна чисельність хом'якових зареєстрована у заповіднику «Стрільцівський степ» (1,86 особин на 100 пастко-діб, що становить 40 % від загальної кількості добутих гризунів).

Найбільша щільність хом'якових спостерігається на абсолютно заповідних степових ділянках та полях сільськогосподарських культур, що дозволяє припустити негативний вплив на них таких факторів, як періодичне викошування та випас.

Встановлено, що у харчовому раціоні вухатої сови хом'якові є основним компонентом (66,7 % від загальної кількості гризунів).

Література

- Агрязков, С., В. Тимошенко. 2022. Валентина Марочкіна — дослідниця степових фаун. *Novitates Theriologicae*, **14**: 208–210. <https://shorturl.at/GIOZ4>
- Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30.
- Кондратенко, О. В., В. Л. Кузнецов, С. І. Золотухіна. 2003. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах. *Заповідна справа в Україні*, **9** (2): 30–33.
- Марочкіна, В. В. 1987. Видовий состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины. В кн.: *Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение. Часть 3*. Киев, 3–6. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 87.8).

Резюме

МАРОЧКІНА, В. Видовий склад і чисельність хом'якових у степових заповідниках південного сходу України. — В роботі наведено дані щодо видового складу та чисельності хом'якових, які мешкають в районах степових заповідників південного сходу України в межах Донецької та Луганської обл.; з'ясовано характер біотопної приуроченості окремих видів, встановлені відмінності у щільності населення гризунів на ділянках, що відрізняються режимом господарського використання; висловлено припущення про негативний вплив періодичного викошування і випасу на чисельність хом'якових. Встановлено, що хом'якові складають більшість серед усіх гризунів у харчовому раціоні вухатої сови.